

A magyar főnévi kifejezések történeti nyelvtana /
A concise historical grammar of the Hungarian noun phrase
NKFI 125070

Részletes jelentés

A 2017 szeptember 1. és 2020 augusztus 31. között támogatott, majd egyszeri hosszabbítással 2021 március 31-i dátummal záródó, 125070 sz. egyéni, posztdoktori kutatások célkitűzése a magyar főnévi kifejezések szerkezetétörténetéről szóló monográfia összeállítása volt, amely egyrészt részletesen leírja az ó- és középmagyar főnévi kifejezések nyelvtani rendszerét, másrészt dokumentálja és elemzi a szerkezeti felépítésekben megfigyelhető változásokat. Mindeközben teszteli és szükség szerint pontosítja a korábbi hipotéziseket, illetve új javaslatokat fogalmaz meg.

A kitűzött cél szerves folytatása, kiértékelése és összefoglalása egy bő évtized munkájának a témában, amely a *Magyar generatív történeti mondattan* című projekt (OTKA 78074; 2009-2013) keretei között indult az MTA Nyelvtudományi Intézetében, és amelyet 2014 és 2017 között egy másik, sikeresen lezárt posztdoktori kutatás (OTKA/NKFI 112828) is előkészített.

Mielőtt rátérnék a projekt eredményeinek részletes ismertetésére, mindenképpen le kell szögezni, hogy a támogatási időszak alatt olyan mértékben változtak meg a kutatás teljesítésének kiinduló feltételei, és olyan nem várt események befolyásolták a módszeres munkavégzést, hogy az eredeti munkatervvel való egyezés vagy az attól való eltérés kiértékelése gyakorlatilag értelmetlen, és meglátásom szerint méltatlan is lenne. Az akadémiai kutatóhálózat leválasztása az Magyar Tudományos Akadémiáról, az e körül való tudománypolitikai viták, indulatok és szerveződés (hiszen mindez az érintett kutatók támogatása ellenére történt), majd az ezt követő állandó bizonytalanság, a függési viszonyok átalakulása, a kommunikációs elégtelenségek sokunk türelmét és energiáit felőrölte. Ezt követte a világjárvány kitörése, majd a kutatók közalkalmazotti státuszának megszüntetése, illetve idén a kutatóintézetünk kutatóközponttá alakítása és négy részre bontása, habár utóbbinak pontos hatásai még teljesen ismeretlenek. A járványhelyzet miatt a nemzetközi mobilitás, a konferenciákon való részvétel lehetősége is megszűnt. Bár időközben egyre professzionálisabb és rugalmasabb online megoldások születtek az utóbbi pótlására, ebben a folyamatban már csak megfigyelőként vettem részt, és az elszigetelt kutatómunkának, adatgyűjtésnek és a monográfia megírásának szenteltem minden figyelmemet.

A projekt időtartamának első feléből származó előadásokat és publikációkat feltüntettem a jelentés végén és a közleményjegyzékben. A jelentés hátralevő részét pedig a monográfia elkészült részeinek bemutatására, a módszertani kérdésekre, eredményekre fordítom. A monográfia sajnos nem készült el a vállalt időszakon belül, és így három év távlatából már úgy gondolom, hogy a fent részletezett nehézségek nélkül sem készülhetett volna el – egyrészt a téma komplexitása miatt, másrészt az adatok rendkívül lassú és nagy precizitást követelő kinyerése miatt. Pozitív fordulat, hogy 2020 szeptemberében, a Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársai álláspályázatára benyújtott jelentkezésem kedvező elbírálásban részesült, vagyis anyaintézetem hosszútávon is támogatásra méltónak tartja a magyar nyelven végzett történeti, és emellett az uráli nyelveken végzett összehasonlító mondattani kutatásaimat. A befejezetlen monográfia jövője tehát nem bizonytalan, hanem éppen ellenkezőleg: megalapozott és kiszámítható, hiszen többek között a kézirat fejlesztésén kívánok dolgozni az elkövetkező hónapokban is. Ennek csupán az szabhat gátat, hogy ha a jelenlegi munkakörnyezetem akár tudománypolitikai, akár egyéb okokból radikálisan megváltozik.

A jelenlegi 125070 számú projektum elvben 2020 végén járt volna le, de a megfelelő kérelem benyújtása után, az NKFI Hivatallal kötött szerződés módosításával a futamidőt fél évvel meghosszabbítottam. Ezért a rugalmasságért nagyon hálás vagyok és őszintén sajnálom, hogy a feladat nagysága így is túlnőtt a kapacitásaimon. A vállalt kutatás megtörtént, de a produktum egyelőre félkész és nem publikálható (Megtekintéséhez egy link vezet a jelentés végén, a Publikációk alatt). Legjobb tudásom szerint haladok a kézirat befejezése felé, a teljesítési kudarcból származó tanulságokat pedig természetesen levontam.

A posztdoktori kutatással párhuzamosan, 2017 és 2021 között *Uráli nyelvek névszói szerkezetei / Nominal Structures in Uralic Languages* (NKFI FK 125206) néven egy kutatócsoportot is vezetek, amely uráli nyelvek összehasonlító szintaktikai vizsgálatára vállalkozott. Bár az a projekt is jelentős elmaradással birkózik és szintén hosszabbításra lesz szüksége, a csoportos jelleg miatt optimistán állok a végső teljesítésünk eredményességéhez.

A kutatás eredményei

i.) A magyar főnévi kifejezések történeti nyelvtana c. kötet összeállítása

Módszerek, terminológia, adatok

Ez az áttekinthető szerkezetű, átfogó monográfia egyrészt az eddigi kutatási eredmények összefoglalására, másrészt a leíró hagyományban fellelhető hézagok kitöltése érdekében készült, illetve a változások strukturális változások modellezésére. Úgy gondoltam, minél átfogóbb, minden részletekbe menőbb a vizsgálat, annál inkább felszínre jönnek majd a problémák, amelyekkel a jövőben is foglalkozni kell.

A módszereim kidolgozásánál tudatosan merítettem a párhuzamosan folyó *Syntax of Hungarian, Comprehensive Grammar Resources* című, a magyar nyelv modern leírását célzó vállalkozás munkálataiból - részben mint a sorozat második kötetének szerzője, részben, mint a első, időközben megjelent kötet (Alberti – Laczkó 2018) olvasója. Sok tekintetben hatott rám az itt megtapasztalt szemlélet és a szerkesztési elvek, illetve az a maximalizmus, ami egyrészt az adatok minél részletesebb bemutatásában érhető tetten, másrészt az explicit megfogalmazásokban, az összefüggések körültekintő prezentálásában.

A kézirat mostani formáján s jól látszik, hogy bár szakítottam a hagyományos nyelvtörténeti leírás hagyományaival, erősen törekedtem a történeti leírásban már meggyökeresedett kifejezések és terminológia folyamatos megfeleltetésére az általam használt, korszerűbb irányzatokba illeszkedő, formális nyelvészeti és/vagy tipológiai megközelítésekre épülő kategóriákkal. Párhuzamos dolgoztam fel a 19. századi visszanyúló magyar nyelvtörténeti szakirodalmat és a modern elemzéseket, mivel feltett szándékom, hogy a szöveg egyfajta hidat verjen a sokszor egymást alig-alig értő iskolák megközelítései között. De még ennél is fontosabbnak tartom az adatok precíz és lehetőleg kimerítő vizsgálatát, így a legtöbb időt és energiát ebbe a háttérmunkába fektettem.

A munka előrehaladtával azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a vállalkozás mérete milyen nagy mértékben meghaladja a kezdeti elképzeléseket. Ahogy egy korábbi, időközi jelentésemben kifejtettem, egy ponton reálisabbnak véltem a feldolgozás körét az ó- és középmagyar korszakokra szűkíteni, vagyis az újmagyar korról már nem foglalkozom. A mai magyar adatokat csak kontrasztív vizsgálatokra, vagy jelenségek szemléltetésére használom.

Jelen állapotában azonban a kézirat még mindig erősen ómagyar-centrikus. A *Történeti Magánéleti Korpusz* ugyan felbecsülhetetlenül fontos forrásanyaghoz segít hozzá, de a párhuzamosan vizsgálandó regiszterek szövegei egyelőre továbbra is rengeteg manuális gyűjtést és feldolgozást igényelnek, a középmagyarra vonatkozó szakirodalom pedig messze

nem olyan rendszerezett és áttekinthető, mint az ómagyar anyag. Ahogy a kéziratomból és a két függelék (csak részben elkészült) táblázataiból is kitűnik, nagy hangsúlyt fektetek a korai korszakok esetében a nyelvelmékek különleges vizsgálatára, az ómagyar korszakon belüli differenciálásra, illetve amikor ezt a forrásanyag megosztása már megengedi, a különböző regiszterekbe tartozó szövegek adatainak kontrasztív kezelésére. Ez a megközelítés azonban még számos középmagyar forrás feldolgozását igényli, amit ezidáig nem tudtam szisztematikusan végrehajtani.

Felépítési elvek, a monográfia szerkezete

A megfelelő nézőpont kiválasztását többször is átértékeltem, mielőtt a jelenlegi felépítési forma mellett döntöttem, de ahogy a munkám halad előre, egyre határozottabban tudom védeni ezt a döntést, mert nagyon is megfelel a céljaimnak, hogy egyfajta referenciamű, egy adatokban gazdag, de mégis jól és gyorsan áttekinthető kézikönyv legyen a végeredmény.

A párhuzamosan futó *Uráli nyelvek névszói szerkezetei* c. projekt adatbázisa számára kidolgozott parametrikus rendszerem képezi a történeti nyelvtan szerkezeti vázát és meghatározza annak felépítési logikáját. Ezen a felépítésen sokat fejlesztettem a futamidő első felében, lényegi eltérést azóta sem hajtottam végre, bár a szöveg építése közben apró változtatások természetesen folyamatosan szükségesek. Jelenlegi formájában a monográfia a magyar főnévi kifejezések általános szerkezeti tulajdonságait mutatja be az ómagyar és középmagyar korban, akár egy szinkrón nyelvelírás esetén, de minden egyes alfejezetben és alpontban kitér az adatolható nyelvtani formák időbeli arányeltolódására, az új formák grammatikalizációjára, illetve régebbi formák esetleges eltűnésére, vagy funkciószűkülésére. Ez a munka tehát egy univerzális elvekből, általános szintaktikai és szemantikai megfigyelésekből kiinduló szerkezet-történet, és nem csak formák története. Ez azzal jár, hogy eleve feltételezek bizonyos összefüggéseket, amelyek nem triviálisan jelennek meg az adatok szintjén, vagyis nemcsak a meglévő formák felől közelítek, hanem hipotéziseket próbálok igazolni, így egy-egy forma hiányát is dokumentálom az adott szinkrón nyelvtani rendszer működésének megértése végett.

A monográfia külön fejezeteire, és az egyes fejezetek felépítésére nem térek ki külön, mert a csatolt anyag ilyen szempontból könnyen áttekinthető. A hat oldalas tartalomjegyzék kellőképpen részletes ennek illusztrálására. A csatolt anyagban egyébként egy olyan ellentmondásos dolog is megfigyelhető, hogy pont azok a részek üresek vagy hiányosak, amelyekkel az elmúlt egy évtizedben részletesebben, külön tanulmányok formájában foglalkoztam. Ezeknek a beépítését egyszerűen csak hátrásoroltam a munkafolyamatban, mivel ezek a részek (pl. a versengő mutató névmási módosítói stratégiák megjelenése a középmagyar korban, vagy a birtokos szerkezet és a bal periféria szórendi átrendeződése a határozott névelő elterjedése után) nem igényelnek koncepcionális átdolgozást, azaz korábbi eredményeim kisebb igazítások után beilleszthetők a monográfiába.

Sok helyen tervezek majd ismétléseket, definíciókat, jelenségek párhuzamos elmagyarázását a kézikönyv jelleg erősítése érdekében. Ezeken a helyeken egyelőre csak keresztthivatkozások jelölik a kötetben belüli kapcsolódási pontokat.

Hiányosságok és veszélyek

A monográfia befejezését kizárólag az időhiány hátráltatta eddig is, semmiféle bizonytalanságot nem érzek a kutatás természetét, irányait és prezentálását illetően. Egyszerűen nem mértem fel helyesen, hogy az elképzeléseim megvalósításához milyen gigászi mennyiségi adatokra kell átdolgoznom magam. Megjegyzendő, hogy az adatgyűjtés menetét és tempóját jelentős mértékben befolyásolja a digitális korpuszok párhuzamos

épülése. Fontos előrelépés például, hogy a *Magyar Generatív Történeti Szintaxis 2* (OTKA/NKFI 112057) projekt eredményeképpen új, normalizált középnyelvi bibliafordítások kerültek be a adatbázisunkba, továbbá a *Bibliapárhuzamosító* eszköz is egyre nagyobb szövegmennyiséget tud kezelni. A annotált korpuszok azonban nagyon lassan fejlődnek, és bizonyos szintaktikai környezetekre nem lehet morfológiai elemzési szint nélkül rákeresni. De ha a gépi keresés működik is, egy nyelvtörténeti kutatásban alapvető igény a szöveghely manuális ellenőrzése, illetve a kontextus értelmezése minden egyes gyűjtött adatnál. (Itt jegyzem meg, hogy a csatolt kéziratba csak olyan példákat integráltam a gyűjtött háttéranyagból, amelyek minden szempontból ellenőrzöttek.)

ii) kiemelt kutatási kérdések, problémák, feltáratlan összefüggések

Eredetileg úgy gondoltam, hogy az egyik legérdekesebb kutatási irány a referencialitás összefüggéseit fogja érinteni a birtoklással és a módosítók különböző fajtáival, elsősorban a névmási birtokosok vizsgálatával ún. asszociatív-anaforikus kontextusokban. Úgy találtam azonban, hogy ennél alapvetőbb kérdésekben is bőven akad tisztázandó részlet, így az utóbbi időszakban figyelmem elsősorban a partitív specifikusság, és az ilyen szemantikai környezetekben előforduló szerkezetek felé terelődött. Ez a terület és a tárgyalása több fejezetben is helyet kapott a kötetben, és a középnyelvi adatok feldolgozása elvárásaim alapján még tovább fogja finomítani a folyamatok megértését.

Egy másik terület, amelynek külön figyelmet szenteltem, a referenciális elemet tartalmazó komplex módosítók vizsgálatát érinti, vagyis olyan a referencialitását megszorító eszközök után kutattam amelyek nem determinánsok. Ebben a témában még komoly elmaradással küzdök a véges és nem-véges alárendelt mondatok bővítményi használatának feltérképezésében. Az sem tartom kizártnak, hogy ezeknél a részeknél a témában járatosabb kollégáimmal kell majd rendszeres konzultációt indítanom.

A referencialitás témaköre egyébiránt kezdettől fogva a kutatásaim meghatározó eleme, ebből a nézőpontból nőtte ki magát az a megközelítés is, amely a kötet szerkezetében feltűnően visszaköszön, hogy a módosítókat aszerint csoportosítom, hogy milyen mértékben járulnak hozzá a főnévi kifejezés referenciális tulajdonságaihoz. Így kapott külön fejezetet az ún. lokatív módosítás, amely egyúttal a legkomplexebb fejezetté nőtte ki magát a mutató névmási módosítók és a birtokos kifejezések tárgyalásával (Több ízben fontolgattam a 6. fejezet több fejezetre bontását, de egyelőre mégis egyben tartom abban a formában, ahogy a csatolt változat mutatja.)

A névmásokról és a kvantifikációról szóló fejezetek írása közben szembesültem azzal a ténnyel, hogy mennyi olyan nyitott kérdéssel kell megküzdeni, amelyek a szinkrón leírásban is rendszeresen felmerülnek. Nehéz állást foglalni olyan elemek helyéről a nyelvtani rendszer egészében, amelyek kvantorértelmű kifejezések, ugyanakkor névmási jegyeket is hordoznak és determinálnak is, amennyiben referenciálissá tesznek egy főnévi kifejezést. Továbbá különösen nehéznek találom az olyan olvasatok azonosítását, amelyek az írott magyar nyelv korai szakaszaiban nem kapcsolódnak konkrét formához, ilyenek például az ún. korlátlan választék olvasatú kifejezések, angolul *free choice items* (pl. mai magyar *akárki*), vagy a generikus olvasatú határozott és határozatlan kifejezések. Mindezek ellenére, vagy éppen ezek miatt, a legérdekesebb kérdésnek és a legfontosabb eredménynek a hiány grammatikájának feltárását találom, vagyis azoknak a nyelvtani környezeteknek a megértését és leírását, amelyeket nem valamilyen különleges formáról ismerünk fel, hanem éppen egy forma szisztematikus és már környezetekkel kontrasztálható hiányáról.

Számszerűsíthető eredmények a monográfia kéziratán túl

A jelen projekt során, annak első felében, összesen 7 nemzetközi és hazai rendezvényen mutattam be a kutatásaimat, ebből 4 kapcsolódott a jelen projekt kutatási irányaihoz. 2019 december óta nem vettem részt előadóként több rendezvényen. A megtartott tudományos előadások, amelyekhez kellőképpen kidolgozott handout vagy prezentációs anyag is társul:

The fifth element: the associative-situational use in referential marking.
50th Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea (SLE50)
Zürich. 2017. szeptember 10-13.

A Károli Biblia határozott főnévi kifejezéseinek kontrasztív korpuszvizsgálata
Nyelvelmélet és diakrónia 4. A Károli-Biblia nyelve
2017. október 17-18. PPKE BTK nyelvészeti tanszékei

Specifikus történetek: Kiemelő jelzők és a magyar főnévi kifejezések referenciális tulajdonságai
A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.
Szeged, SzTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék,
2018. október 17-18.

Egedi, Barbara - Ekaterina Georgieva - Veronika Hegedűs - Nikolett Mus: The syntax of belonging: cross-linguistic variation within Uralic.
3rd Conference on Syntax of Uralic Languages. Tartu,
2019. június 18-19.

The syntax of belonging: cross-linguistic variation within Uralic.
(Társszerzők: Ekaterina Georgieva, Hegedűs Veronika, Mus Nikolett)
New results in the syntax of Uralic languages
Budapest, 2019. október 22.

A concise grammar of Fayyumic.
12th International Congress of Egyptologists.
Kairó, 2019. november 3-8.

Ómagyar partitív specifikusság.
Nyelvelmélet és diakrónia 4.
2019. november 21-22. PPKE BTK

Rendezvény szervezés:

Diskurzus ünnepi konfigurációban. Konferencia É. Kiss Katalin tiszteletére.
Társszervezők: Hegedűs Veronika, Dékány Éva, Surányi Balázs, Halm Tamás, Pintér Lilla
Nyelvtudományi Intézet, 2019. május 28.

Publikációk

A projekt elsődleges publikációjának szánt monográfia egyelőre nem készült el, de az elvégzett munka szemléltetésére a kézirat jelenlegi állapotában innen letölthető:
https://www.dropbox.com/s/1e2vamc1mhkpbum/Egedi_MFKTny_202104.pdf?dl=0

A támogatási időszak alatt jelentek meg, de nem kötődnek szervesen jelen NKFI pályázathoz:

PPs as adjuncts. In: É. Kiss, Katalin & Veronika Hegedűs (eds.): Syntax of Hungarian. Postpositions and postpositional phrases. Comprehensive Grammar Resources. Amsterdam University Press. 2021. 371-430.

Two kinds of definiteness in Coptic. *Lingua Aegyptia* 25 (2017) 83-99.

A list of delivery in dialect F. *Journal of Coptic Studies* 19 (2017) 69-74.

A támogatási időszak alatt jelent meg, de még az előző NKFI posztdoktori pályázat támogatási keretében született:

Word order change at the left periphery of the Hungarian noun phrase. In: Martins, Ana Maria – Adriana Cardoso (eds.): Word order change. Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics. Oxford: Oxford University Press. 2018. 88-103.

Egyéb:

(megj. előtt) The role of functional heads in syntactic change. Társszerző: Hegedűs Veronika. Az azonos című tanulmánykötet bevezető fejezete. (1. alább)

Szerkesztés:

Egedi, Barbara & Veronika Hegedűs (eds.) The role of functional heads in syntactic change. Oxford studies in diachronic and historical linguistics. Oxford: Oxford University Press.

(2020-ra tervezett megjelenés, amely 2021-re tolódott)

Együtműködés:

Ezzel a posztdoktori kutatással párhuzamosan létrehoztam és vezetem az Uráli nyelvek névszói szerkezetei (NKFI 125206) nevű kutatócsoportot, és folyamatosan együttműködök a Nyelvtudományi Kutatóközpont (korábban Nyelvtudományi Intézet) történeti és összehasonlító mondattan kutatócsoport tagjaival. Utóbbi kutatócsoport központi projektje az É. Kiss Katalin vezette "Veszélyeztetett uráli nyelvek szintaxis-elméleti és magyar nyelvtörténeti tanulságai" című, nemzetközi kutatókból álló csoport tevékenysége.

Budapest, 2021. április 30.

NB. Az EPR rendszerben "absztrakt" kategóriában feltüntetett anyagok valójában részletes prezentációs anyagok, amelyek önmagukban felérnek egyfajta kéziratvázlattal. A kézirataimat és előadásanyagokat rendszerint feltöltöttem a munkahelyi profilom oldalára, de az intézmény régi honlapja pillanatnyilag semmilyen tekintetben nem követi a szervezeti valóságot, így annak rendezéséig nem kívánok élni a lehetőséggel.